

Kümne sammuga läbi Loomingu sajandi

Tiit Hennoste. Kuldsede lehtede peal. „Loomingu“ kirjanduslugu. Tallinn: SA Kultuurileht, 2023. 335 lk.

Oma juubeliks rõõmustas Tiit Hennoste eesti kirjasõna huvilisi värske teosega, ajakirja Looming 100-aastaseks saamisele pühendatud *Festschrift*¹iga. Seda kaunist ja rohkete piltidega raamatut võib lugeda

mitmel viisil: esmalt juubelikohase tagasi-vaatena ühe väljaande väarikale ajaloole, mis algab lausa vanatestamentlikus stiilis: „Kirjandus on eesti kultuuri ja rahvuse üks põhitalasid” (lk 13). Teisalt on raamatus äratuntav Hennoste teoreetilistes käsitlustes välja arendatud kirjandusprotsessi analüüsi mudeli rakendamine.¹ Niisiis saab

¹ Vt nt **T. Hennoste**, Kirjandussündmuse mudel. – T. Hennoste, Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 26–37; **T. Hennoste**, Kirjandus, teadus ja rahvus. – T. Hennoste, Elu ja ilo. Valitud

raamatut lugeda ka kirjandusloolise juhtumiuuringuna. Autor näibki sellist akadeemilist lugemisviisi eeldavat, kui ta oma väiteid lahti ei seleta, viidates oma varasematele põhjalikumatele käsitlustele. On aga ka kolmas võimalus: lugeda Loomingu ajaloo esitust pedagoogilise tekstina, mis pakub nii meetodit kui ka näidismaterjali Eesti kirjanduse ja ajaloo lõimitud õpetamiseks-õppimiseks. Autor annab lõimimise võtme kohe alguses: „See raamat ongi „Loomingu” kirjanduslugu, milles põimuvad ajakirja lugu, selles ilmunud tekstide tähtsus ja tähendus ning eesti ja maailma kirjanduse suundumused, taustal pidevalt kumamas maailma sündmuste kaja. Lugu ise käib „Loomingu” kümnendite kaupa [---]. Need on hoopis huvitavamad piirid kui traditsioonilised ühest nullini või nullist üheksani. Kuigi kümnendipiiridega nurgeti, klapivad nad hästi kokku nii Eesti kui ka Eestit mõjutanud maailma ajaloo sõlmhetkedega.” (Lk 14–15)

Loomingu rolli kirjandusloos avab Hennoste kolmes mõotmes. Esiteks, olla oma avaldamisvalikute ja arvustuspraktika kaudu kirjanduse kvaliteedi ja kirjandusliku kaanoni kujundaja (Hennoste osutab iga kümnendi puhul eraldi, millised sel ajal Loomingus esindatud autorid ja teosed tema arvates kaanonisse sobivad). Teiseks, olla institutsioon, mis vahendab vaimu ja võimu, ühendab kirjandust ja lugevat publikut ning mõjutab teoste avalikku retseptsiooni (Loomingu eripära näeb Hennoste just kirjanikele avaliku sõna foorumiks olemises ka väljaspool nende teosid). Ja kolmandaks: kirjandusajakiri kui kirjandusliku kogukonna ühendaja, eri masti kirjanike ja kriitikute suhtluspaik, samuti autorite elatusvahendite allikas. Nendest rollidest lähtuv Loomingu kui rühmituste-ülese kultuuriajakirja eesmärk kajastub

artikleid 2005–2021. (Studia litteraria Estonica 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022, lk 13–26.

ka väljaande struktuuris, mis on püsinud põhimõtteliselt muutumatuna: pool ilukirjandust, pool kriitikat, kirjanduselu ülevaateid ja kirjanike mõtteavaldusi. Raamatust selgub, et Loomingu roll kirjanduselu „peavoolu” määravana ja eri rühmituste avaldamisvõimaluste tasakaalu hoidjana kujunes välja juba ajakirja esimesel kümnendil. Kultuuriajakirja(de) läbi aegade püsinud olulist kohta Eesti ühiskonnas iseloomustab Hennoste väide, et Loomingu ja Eesti Kultuurkapitali asutamisega algab „eesti kirjanduse institutsionaliseeritud ja suuresti riigi poolt makstud elu” (lk 23).

Hennoste kirjandusloo käsitlustes on alati fookuses olnud eri vaadete põrkumine kirjandusväljal. Väga huvitav on jälgida ja võrrelda toonaste ja praeguste vastasseisude mustreid ka Loomingu ümber. Looming pidi algusajal olema parlament ja kompromiss eri vaadete vahel, olles avatud mitmesuguste töekspidamistega, eri vanuses ja erineva kirjanikustaatusiga autoritele. Seetõttu saatis Loomingut pidev kahe tule vahel olek: ühelt poolt ähvardas kärbetega riigivõim, kelle meelest Looming oli liiga elitaarne, teiselt poolt ründasid radikaalidest kirjanikud, kes igatsesid kirjanike rühmaajakirju tuglasliku parlamendi asemel (lk 25). Kirjanike maailmavaatelisi vastandumisi Eesti Vabariigi alguskümnenditel on Hennoste põhjalikult käsitlenud paljudes artiklites ja raamatutes, ka Loomingu lugu jutustades toob ta välja samalaadsed eraldusjooned ja lahknekokohad: „Vastamisi lähevad Eesti ja Euroopa, maa ja linn, rahvuslik ja internatsionaalne, rahvuslus ja sotsialism” (lk 36). Uutel murranguaastatel, 1990-ndate Loomingus näeb Hennoste kordumas sama mustrit, vastandades Loomingut kui konservatiivsemat (ja rahvuslikku) ajakirja Vikerkaarele kui radikaalsema ja avangardsema noorsoo väljaande (lk 180).

Asutamiskümnendit 1923–1932 käsitleva peatüki esimene osa on saanud pealkirjaks „Hullunud kuldsed kahekümnendad”. Loomingu sünnikümnendi globaalset tausta iseloomustades viitab Hennoste maailmasõjajärgsele kadunud põlvkonna meeleehtlikule joovastusele ning „kahe radikaalse servaideoloogia” tugevnenemisele Euroopas, mida märgistavad Mussolini, Franco, Hitleri, Stalini nimed. Tähistamiseks kümnendi lootusrikast algust laob ta ritta lehekülje jagu modernismi suuri nimesid. Samas näeb Hennoste, et Euroopas hakkab kümnendi lõpuks võimust võtma „uusajalikkus (*Neue Sachlichkeit*), uusrealism, uusklassitsism, mis reageerivad sõja hävitusele ja sõjaeelse avangardi radikalismile tagasipöördumisega korra juurde” (lk 22). Ka eesti kirjanduses näeb Hennoste 1920-ndate lõpul analoogseid tendentse, rõhutades tagasipöördumist korra poole ning minemist „omale teele” (lk 24).

Järgnevatest kümnenditest antakse pilt kui saatusraskest dramaatiliste tormide ajast: „Vaikimise aegu” 1933–1941 (iseseisvusaja lõpp, esimene sovetiseerimise aasta, sõja tõttu väljaande peatumine); „Stalin on meiega...” 1944–1952 (jääne stalinism) ja „Taastamine” 1953–1962 (Stalini surmale järgnenud sula). Nende kümnendite põhiteemaks saab kirjanduse ellujäämisvõime (moodsat sõna kasutades *säilienõtkus*) katastroofi aegadel. Nende kolme aastakümne käsitluses ongi kesksel kohal Loomingu kui väljaande ja kirjandusliku loomingu suhe autoritaarse võimuga, nii toimetuse kui ka autorite võimetus käia oma teed kui tahes ränkades oludes. Kuna iseseisvusaja lõpuaastad ja esimesed sovetiaastad kuuluvad Hennoste liigenduse järgi samasse kümnendisse, ei jää lugejale märkamatuks kahe poliitiliselt erineva autoritaarse lähenemise samsugune püüd allutada kirjanduselu ideoloogilistele nõuetele. Kolmekümnendate

lõpu vaatlusel ei varja Hennoste oma järeldust taunivat suhtumist püüetesse muuta Looming kui kirjandusajakiri riiklikku ülesannet täitvaks meelsuse kujundajaks, isegi kui see sünniks õilsatel rahvuslikel eesmärkidel (vt lk 47, 50). Kirjeldades aga Loomingu kohanemist uue võimu repressiivsete nõuetege 1940. aastal, muutub ta stiil lõikavalt irooniliseks. Samas on Hennoste lähenemisviis ränkade valikute aegade kõnekalt napisõnaline ja kaugel tavapäraseks saanud n-õ tühistamisest. Pigem on ta vaade kui murelikul aednikul, kelle aia on torm ära räsitud, puud ja põõsad maast rebinud ja piirded maatasa teinud. Hennoste ei kirjelda pikalt, vaid ainult viitab Loomingu ajaloo kõige mustematele kuudele, kus ajakirjast sai kaasosaline eesti kirjanduse väärikaimate nimede mustamises ja enesealandusele sundimises (lk 82). Samas ei jäta Hennoste märkamata detaile, mis annavad kirjanduslikust andekusest märku pilkase poliitilise pimeduse ajal (näiteks viitab ta mitmel korral noore Juhan Smuuli värsside tundeheledusele ja keelelisele värskusele). Alates 1950-ndate keskpaigast juhib Hennoste lugeja tähelepanu kirjanduse elluärkamise esimestele märkidele, mis ennustavad uute arengute algust. Nagu ta ütleb, saab Loomingust 1950-ndate teisel poolel jälle „eesti kirjandusajakiri” selle tõelises mõttes (lk 97). Kümnendit 1953–1962 käsitlev peatükk kannabki pealkirja „Taastamine”. Tõepoolest, arengud pärast Stalini surma 1953. aastal ning tema repressiivpoliitika hukkamõistu 1956. aastal on tunnustus eesti kirjanduse (*resp.* vaimuelu) kiiresti taastuvast elujõust. Hennoste ütluse kohaselt sai pärast Ungari mässi mahasurumist 1956. aastal selgeks, et nõukogude kord jääb kestma. „Intellektuaalid, teiste hulgas kirjanikud, seisid küsimuse ees, kuidas vastupanu-mugandumise-koostöö teljel ennast pikemaajaliselt positsioneerida” (lk 93–94). Inimvaenulik nõukogude süsteem

ei olnud selleks ajaks enam ootamatu ega tundmatu, vaid see oli põhjalikult tunnuks saanud kui ohtlik masinavärk, mille toimimisest teadlikuna on siiski võimalik loomeinimesena ellu jääda ja südame-tunnistuse järgi tegutseda.² Loomingust (ja teistest kultuuriväljaannetest) sai selles masinavärgis kahepalgeline institutsioon, mis toimis nii võimu agendina kui ka turvalise kaitsemüürina (lk 102–103). Pakkudes kirjanikele loomingu- ja avaldamisvõimalusi, oli samal ajal võimalik ajakirja kasutada kirjanduskriitika vormis laiemaks kriitiliseks aruteluks ühiskondlike nähtuste üle, mille suhtes muus ajakirjanduses otse sõna võtta polnud mõeldav. Kirjandusajakirjast otsiti (ja leiti) tuge vaimseks vastupanuks nõukogude süsteemile, mis väljendus ainuüksi ideoloogilistest kaanonitest mööda hiilimises ja kirjandusliku loomingu iseväärtuse eest seismises.³ Ei ole juhus, et kuuekümnendatel hakkas kultuuriväljaannete lugejaskond kiiresti paisuma, ulatudes järgmisel kümnendil tehtud uuringute andmeil koguni veerandini eestlastest.⁴ Toimetuse tööks oli kaitsta nii hästi kui võimalik „ideoloogiliselt küsitavaid”, „apoliitilisi” või „arusaamatult kirjutavaid” autoreid. Tolle aja Loomingu peatoimetajaid mäletatakse inimestena, kes suutsid võimu ja vaimu vahendamise rolli välja kanda, omades autoriteeti nii võimu- kui ka vaimu-inimeste silmis.

² Hennoste käsitus täiendab ja toetab pilti, mille annab Sirje Olesk raamatus „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022).

³ Vt ka Hennoste artiklit „Eesti eetika ehk est-eetika”, milles ta selgitab, et estetism autoritaarses ühiskonnas on distantseerumine võimust: looming on väljaspool võimu (T. Hennoste, *Elu ja ilo*. Valitud artikleid 2005–2021, lk 352–362).

⁴ Vt M. Lauristin, P. Vihalemm, *Kultuuri-ajakirjad sotsioloogi pilguga*. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 1–2, lk 3–15.

Viidates vaidlusele „kuldsete kuuekümnendate” tähenduse üle, paneb Hennoste vastavale peatükile (1963–1972) kahtleva pealkirja „„Noh, olid kuldsed kuuekümnendad...””. Sellegipoolest ei jäta tema käsitus kahtlust, et vaim sai võimust jagu ega taandunud oma autoritele kätte võidetud suuremast loomevabadusest ka siis, kui stagnajõud „sitastel seitsmekümnendatel” (1973–1982) vastupealetungile läksid. Ehkki kuuekümnendate romantiline hoog sumbus üdilikkude eneseirooniasse, säilitas kirjandus suhtelise suveräänsuse. Uus põlvkond kirjanduses sai domineerivaks ning Loomingu toimetuses võtsid ohjad enda kätte parteiliselt usaldusväärsete kaitsemängijate asemel kriitilised uue põlvkonna mehed. Hennoste on tabanud toimunud pöörde olemuslikku mõju, kui ta väidab, et pärast kolme aastakümnet seiskunud kelladega elu raudse eesriide taga hakkas kuuekümnendatel Eesti kirjandus end maailmaga sünkroonima. Pärale jõudsid läänelikud eksistentsialismi ja absurdi hoovused, mis nõukogude absurdse tegelikkuse kajastamisel osutusid aga kõige ehtsamaks realismiks. Realse sotsialismi oludes hägustunud piir kirjandusliku kujutluse ja tegeliku elu vahel andis kirjanikele õiguse saada 1980-ndatel avalikkuse eestkõnelejateks ning Looming nagu ka teised kultuuriväljaanded said muutuda poliitiliste diskussioonide foorumiks. Laulva revolutsiooni eel tõusis kultuuriväljaannete loetavus kümnetesse tuhandetesse, need jõudsid veerandini eesti rahvast, et siis 1990-ndate vabale turumajandusele suundunud Eestis kukkuda mõne tuhandeni ehk kolme-nelja protsendini eesti keelt lugeda oskajatest (lk 259).

Iseseisvuse taastamise järel võidukäigule asunud „[ü]limalt rahakeskses varakapitalismis” (lk 190) peab vähenenud lugejaskonnaga Looming võitlema eluõiguse eest kultuuriajakirjade turul, jaga-

des oma kokku tõmbuvat lugejaskonda mitme muu väljaandega, nagu Vikerkaar ja Värske Rõhk, aga ka Sirp ja Müürileht. Hennoste rõhutab sajandivahetuse Loomingu olulisust kirjanduse kvaliteedi eest seisjana ning eesti kirjanduse ja ajaloo mõtestajana. Samas ka pöördelistel „netinuti nullindatel” (lk 206) jätkab Loomingu oluliste kultuuriteemade üle arutlevana. Järjest mitmehäälemaks muutunud kirjandusmelus püsib ajakiri väarikalt traditsioonilises, juba Tuglase ajast välja kujunenud formaadis, teenides Hennostelt viimase kümnendi kohta muigelsui antud pealkirja: „Rahulik rohumaa meeletus maailmas”.

Siiski annab Loomingu tulevik autorile põhjust lõpetada juubeliraamat murelikul toonil. Hennoste kasutab lõpulehekülgedel talle mitteomaselt pateetilist registrit, nimetades Loomingut eesti kirjanduse saja-aastaseks selgrooks ja Eesti kultuurielu müüdiks ning kõrvutades Loomingu kui institutsiooni tähtsust laulupeo ja

„Kalevipojaga”. Ja lisab küsimuse: „Kuidas edasi? [---] Kas ei liigu kirjandus- ja kultuuriajakirjad lihtsalt loogelses loojangu poole?” Ning vastab ise: „Aga „Loomingut” on vaja. // Rahvus vajab pidevat loomist, et rahvusena püsida. Eestlase rahvusliku identiteedi alus on keel. Keel vajab pidevat loomist, et elus püsida. Keelelise loomise kese on alati olnud kirjandus. Nii on kirjanduslik looming olnud eesti rahvuse kui kultuurirahvuse üks suur looja. Looming aga vajab „Loomingut.”” (Lk 261)

Sellesse väitesse võime ja tahame uskuda. Aga et see kehtiks ka tulevikus, on vaja enam kui usku. On vaja kirjandusteadlaste, etnoloogide ja sotsiaalteadlaste ühisuringuid, et anda teaduspõhine vastus küsimusele rahvuskeelte ja kirjanduste kestlikkusest, sealhulgas omakeelse kirjasõna ja kultuurimeedia rollist tehisaju ümberkujundatud maailmas.

MARJU LAURISTIN